УДК: 316.663.2:331.55(477)

Мамай Н. М., Шайхатдінов А. З.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ІСНУВАННЯ ОСІБ БЕЗ ПЕВНОГО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

Стаття присвячена аналізу та визначенню поняття «особа без певного місця проживання» в науковій та суспільній думці. Розглядається соціальна дезадаптація особи в умовах докорінної зміни суспільних відносин в Україні та соціальне виключення, як наслідок та поновлюючий фактор бездомності.

Ключові слова: *бездомний, безпритульний, соціальна сфера, соціальна робота, соціальне виключення, соціальна дезадаптація, соціальна допомога.*

Статья посвящена анализу и определению понятия «лицо без определенного местожительства» в научной и общественной мысли. Рассматривается социальная дезадаптация лица в условиях коренного изменения общественних отношений в Украине и социальное исключение, как следствие и обновляющий фактор бездомности.

Ключевые слова: *бездомность, беспризорный, социальная сфера, социальная работа, социальное исключение, социальная дезадаптация, институт социальной помощи.*

The paper deals with analysis of the notion «a persons without fixed place of living». It describes social disadaptation of a person under conditions of fundamental changes in social relations as well as a factor increasing homelessness.

Key words: *homeless, social sphere, social work, social exception, social disadaptation, institute for social assistance.*

Постановка проблеми. Лібералізація економічних стосунків та відсутність ефективної системи соціальної підтримки населення сприяли розвитку такого соціального явища, як бездомність. В умовах фінансово-економічної кризи проблема «бомжів» набуває особливої актуальності у зв'язку зі зростанням ризику розповсюдження даного соціального явища.

Бездомність – явище, властиве людству протягом його існування. Але особливо широко воно розповсюджується в періоди різких докорінних змін суспільних відносин, соціальних потрясінь і стихійних лих: війн, голоду, повеней, землетрусів, кризових соціальних процесів.

Аналіз досліджень і публікацій. У «Словнику синонімів української мови» «бездомний» трактується як «людина, що не має житла, притулку» [1, с. 33]. «Словник синонімів» проводить паралель між термінами «бездомний» і «безпритульний» («позбавлений домашнього притулку» [1, с. 33]).

Згідно із «Соціологічною енциклопедією», безпритульність має два значення: «1) відсутність у індивідів або сімей постійного житла, що робить неможливим ведення осілого способу життя й повноцінне соціальне функціонування; 2) стійкий тривалий стан побутової невлаштованості, що не дає змоги людині задовольнити власні потреби» [2, с. 42]. Схоже розуміння терміна «бездомність» міститься й у «Термінологічно-понятійному словнику» М. Ф. Головатого [3, с. 40].

Бездомність трактується і як відсутність укриття, мешкання в притулках без права на володіння ними та під загрозою негайного виселення; і як мешкання в гуртожитках, нічліжках; і як мешкання в будинках, що підлягають знесенню; і як мешкання на площі друга.

До бездомних у широкому сенсі змісті слова можна віднести кочові народи. І до сьогодні нерідко можна зустріти групи кочівних циган. За станом на кінець 80-х років у СРСР їх нараховували 262 тис. чоловік. Звичайно, далеко не всі вони кочували, але частина з них вела кочовий спосіб життя.

Абревіатура «БОМЖ» увійшла до нашого життя не так давно. Але це зовсім не означає, що до цього часу бродяг не було. Насправді вони існували ще в глибокій давнині, тільки називалися інакше. Тому коріння соціальної роботи з цією категорією людей (особами без певного місця проживання) сягає часів стародавніх слов'ян, яким уже були відомі прості форми добродійності.

Систематичного характеру добродійність набуває після хрещення Русі, здійсненого князем Володи-

миром у кінці X століття. Протягом декількох століть вона здійснювалася переважно приватними особами й церквою, а з початку XIX століття нею почали займатися громадські організації. Ще при Івані Грозному були сформульовані ідеї державної допомоги людині, котра має потребу в піклуванні. Своє втілення вони отримали тільки за часів Катерини II, яка завершила почини Петра I у сфері піклування. Після земельної реформи, проведеної Олександром II, питання піклування перейшли у ведення органів місцевого самоврядування. До кінця XIX століття Україна мала не тільки розвинену добродійність, але й суспільно-державну систему необхідної допомоги. Ця система склала основу в структурі соціальної роботи у країнах Заходу.

Але в Україні соціальна робота виникла не на початку XX ст., а в кінці, через об'єктивні причини. По-перше, початок розпочинало XX століття відмічений підвищеним інтересом до політики, тому проблеми соціальної сфери відсунулися на другий план. У Радянській Україні соціальна робота на початку минулого століття не виникла взагалі, оскільки добродійність завжди була об'єктом негативного з боку марксизму – офіційної ідеології Радянської України. Друга причина полягала в тому, що Радянська держава встановила свій контроль не тільки над економікою, політикою, але й над соціальною сферою. Соціальні завоювання народу в період соціалізму, у зв'язку з витратною мобілізаційною економікою, виявилися неміцними. У 80-ті роки назріла необхідність реформування самої соціальної системи та відповідно системи соціального забезпечення. Незважаючи на низку заходів попереджуючого й стримуючого характеру, що приймалися українською владою з метою послаблення соціальних важелів у період переходу до ринкової лібералізації, не вдалося уникнути серйозних проблем у соціальній сфері. Виявилася вся прихована соціальна незахищеність малозабезпечених прошарків суспільства. В результаті негативних процесів у економіці, і як наслідок – поспішного реформування всієї соціальної системи, отримало розвиток таке явище, як бродяжництво й бездомність. З'явилася велика кількість людей без певного місця проживання.

Цю проблему досліджували вітчизняні та закордонні автори, серед яких В. А. Ситарів [8], Г. М. Попович [9], Н. С. Кантонистова [11], Е. І. Холостова [13], І. Д. Звєрєва [14] та ін. Але до цих пір у науковій літературі немає чіткого визначення поняття «особа без певного місця проживання» із соціологічної точки зору, причини та наслідки даного явища детально не вивчені.

Метою цієї статті є дослідження такого соціального явища, як бездомні особи без певного місця проживання.

Завдання:

– визначення поняття «особа без певного місця проживання» із соціологічної точки зору та з точки зору суспільної думки;

– дослідження причин, що призводять до появи осіб без певного місця проживання та соціальні наслідки цього процесу.

Виклад основного матеріалу. У науковій та публіцистичній літературі використовуються декілька термінів, що визначають стан людини без певного місця проживання. Так в українському законодавстві запроваджено термін «бездомність», як соціальне становище людини, зумовлене відсутністю у неї житлового приміщення, яке б вона могла використовувати для проживання, в якому могла б бути зареєстрованою, а «безпритульність» – як стан людини, пов'язаний із неможливістю фактично проживати в жилому приміщенні, на яке вона має право [15].

Використовуючи саме такі терміни, можна дуже широко говорити про проблему, беручи до уваги різницю термінів, контексти та ідеологічне бачення.

Термін «бездомний», як одновимірний термін, описує потребу людини в місці для нічліжки, фізичну потребу мати притулок, не спати надворі, не бути «нелегалом». У свою чергу, термін «безпритульний» більше описує соціо-психологічний компонент особистості. Це визначення говорить про людину, яка, окрім відсутності помешкання, існує без можливості зав'язати стосунки з іншими представниками соціуму, відповідно, залишається без певних зобов'язань та прав.

Для пересічного мешканця українського міста безпритульний – це «бомж», тобто бідна людина, яка не має власного дому, харчується залишками, ніде не працює, смердить і готова до вчинення злочинів. Це той, кого краще не бачити, краще, коли він проживає в іншому під'їзді, краще, коли з таким явищем не стикаєшся, й краще ніколи не думати про те, що таким міг би бути сам.

Необхідно також відмітити, що характеристика українського бездомного, яка спирається тільки на поодинокі досвіди кількарічної роботи з проблематикою окремих осіб, є особливістю лише великих міст, які притягують до себе можливостями пошуку кращого життя, роботи чи здійснення мрій.

Тож розглянуті нами визначення категорії «бездомний» у суспільній та науковій думці наприкінці XX століття відображали такі основні ознаки «бомжа»: бідна людина, що не має власного дому, харчується залишками, ніде не працює, відірвана від нормальних соціальних зв'язків.

Бездомність як явище може розглядатися з різних позицій. «Джерелами» стану бездомності можуть бути:

1) психологічні проблеми індивіда, його ледарство та антисоціальність;

2) проблеми соціального характеру (багато людей стали бездомними внаслідок політично-економічно-культурних змін, які були характерні для 90-х років);

3) проблеми матеріального характеру як наслідок житлових махінацій.

Переважна більшість осіб без постійного місця проживання ночує у підвалах житлових будинків, на горищах, теплотрасах. Улітку це відбувається просто неба. Ввійти до свого «помешкання» вони можуть тільки в темряві, а вийти – ще до світанку, для того, щоб залишитися непоміченими для

мешканців будинку. Але дуже часто жителі викликають міліцію або звертаються до ЖЕКу з проханням позбавити їх таких «сусідів». У найгіршому випадку відбувається самостійна розправа. Особи, які проживають у подібних умовах, звичайно, не можуть дотримуватися навіть елементарних вимог гігієни, тому їх зовнішній вигляд злякає будь-яку нормальну людину: брудний одяг, нестрижене волосся, неголене місяцями обличчя, – все це викликає відразу пересічних перехожих. У поодиноких випадках хтось із них намагається стежити за своєю зовнішністю, але таких меншість.

Бездомні найбільше залежать від пори року, адже кінець весни, літо та початок осені багато з них проводять на чужих дачних ділянках, де вони можуть легко знайти харчування у вигляді овочів і фруктів.

У кожної безпритульної людини «робочий день», як правило, починається досить рано – о 6-7 годині ранку, коли можна непомітно покинути місце нічліжки. Іншою причиною є той факт, що ранком люди зазвичай виносять з домівок сміття. Таким чином, бездомні починають свій день із обходу смітників, де знаходять усе, що необхідне їм для життя. Там вони збирають залишки їжі, а також порожні пляшки та макулатуру, яку здають на приймальних пунктах за гроші або в обмін на продукти харчування. На жаргоні безпритульних це звучить як «пробити трасу». Найчастіше їх можна побачити біля церкви, коло міських ринків, у густонаселених районах, іноді декому з них вдається знайти тимчасовий заробіток, особливо весною чи восени, коли потрібно викопати або посадити город, щось завантажити або розвантажити. Комусь вдається влаштуватись різноробочим на будівництві, але отримує він набагато меншу плату, ніж усі інші робітники. В цьому випадку бездомні виступають у якості майже безкоштовної робочої сили. Гроші, які заробляються ними, як правило, відразу ж витрачаються на алкоголь.

Через відсутність документів, що посвідчують особу, деякі з них не можуть отримати соціальні виплати, наприклад, пенсію. З цієї ж причини бездомні часто потрапляють до приймальника-розподільника. Родинні зв'язки майже у всіх таких людей розірвані, а якщо родичі й є, то вони не визнають безпритульних за членів родини й не спілкуються з ними. Тому про будь-яку допомогу з боку родичів не може бути й мови.

Родинні відносини серед бездомних майже відсутні. Але час від часу в їх середовищі виникають спонтанні зв'язки з представниками протилежної статі. За умови їх тривалості такі зв'язки іноді набувають ознаки родини: спільне життя, спільні цілі, спільне господарство на горищі або в підвалі, розподіл обов'язків. Такі сім'ї часто можна побачити біля смітників, де вони шукають засоби для виживання. У середовищі бездомних такі відносини сприймаються з повагою та розумінням, і самі бездомні визначають такі стосунки тими ж термінами, що й звичайні люди, – подружжя, родина, чоловік, жінка.

Обов'язки в такій родині зазвичай розподіляються подібно до звичайних родинних стосунків: чоловік забезпечує захист родини та житла, за потреби шукає інший підвал або горище, здобуває засоби для існування на смітниках, є лідером у вирішенні спільних проблем. Жінка допомагає чоловікові в пошуках їжі, веде домашнє господарство: прибирає в підвалі або на горищі, готує їжу, до її обов'язків належать розподіл та ремонт знайденого на смітниках одягу.

Існує ряд чинників, що сприяють втраті житла як головної причини «бомжування».

Соціально-економічні чинники:

– високий рівень бідності та глибоке матеріальне розшарування населення;

– зниження ролі інституту сім'ї, традиційної культури взаємовідносин у сім'ї як основної складової суспільства;

– недосконалість нормативно-правової бази, в т. ч. житлового законодавства, а також незаконні операції з житлом на ринку нерухомості;

– висока вартість житла, неможливість бездомними громадянами придбати чи орендувати житло;

– недостатність соціального житла, соціальних гуртожитків;

– відсутність ефективної системи лікування алкоголізму, наркоманії;

– сирітство;

– катастрофи та нещасні випадки;

– незабезпечення, відповідно до законодавства, житлом сиріт і громадян, що втратили службове житло.

Одночасно існують психологічні причини, внаслідок яких громадяни втрачають житло, а саме: розлучення, конфлікти в сім'ї, внутрішні особистісні причини (свідомий відхід від дійсності, залежність від наркотиків та алкоголю, перегляд життєвих цінностей тощо).

Жодна людина не може бути стовідсотково застрахованою від втрати житла та перетворення на безпритульного. Цей процес протікати повільно та непомітно для самої особи, яка втрачає житло або перетворюється на бездомну внаслідок поступових психологічних змін. Небезпечність цього процесу полягає передусім у його непомітності в результаті поєднання декількох типових життєвих ситуацій.

Серед «бомжів» значну частину складають колишні ув'язнені. Тому одним із напрямів соціальної роботи з даною категорією населення є реабілітаційна діяльність. Особливий напрям реабілітаційної діяльності – це відновлення правового й соціального положення осіб, що відбували покарання в місцях позбавлення волі. Ці люди, отримавши свободу, а з нею й права на самостійний устрій свого життя, нерідко не мають не тільки житла, але й можливості влаштуватися на роботу.

У сучасних умовах, коли спостерігається зріст безробіття, колишнім ув'язненим усе складніше вирішити проблему працевлаштування.

Розуміючи це, деякі керівники, переважно з сільської місцевості, створюють трудові бригади, своєрідні комуни з колишніх ув'язнених. Їм надається житло й можливість сільською працею заробити собі на життя. Але таких керівників-опікунів налічуються одиниці.

Цією справою повинна займатися, перш за все, держава, допомагаючи тим колишнім ув'язненим, яких не чекають удома, хто потребує психологічних і інших форм реабілітаційної допо-моги. Адже колишній ув'язнений, не знаходячи роботи й житла, знову стає на шлях злочину або поповнює ряди безпритульних «бомжів».

Для останніх існують притулки, й частина раніше затриманих може потрапити сюди. Але ж інша їх частина йде в кримінал.

У результаті цього, економія коштів на створення спеціалізованих реабілітаційних центрів для осіб, що відбули покарання в місцях позбавлення волі, обертається для держави великими соціальними втратами.

У перехідний період нові принципи ринкової економіки не тільки не покращили становище більшості громадян України, а привели їх до розгубленості та невпевненості в завтрашньому дні. Все це призводить до дезадаптації особистості, проявляється в девіантній поведінці (алкоголізм, наркоманія, суїцид), неадекватних психологічних станах особистості (депресія, гіперактивність), бездомності як соціального явища.

Економічні та політичні реалії останнього десятиліття стали справжнім випробуванням для більшості громадян незалежної України. Суспільство та держава пройшли складний шлях перебудови й переоцінки матеріальних і духовних цінностей, які протягом поколінь виховувалися в традиціях світосприйняття, що пропонувало інше відношення до багатьох категорій моралі, іноді – прямо протилежне.

Це не могло не відбитися на соціальному та матеріальному становищі громадян: у суспільстві з'явились нові класи та прошарки населення, які до цього були маловідомими. Суспільна думка та законодавча база молодої української держави виявились неготовими до таких змін, і тому негативні явища перебудови почали збільшуватися й стали помітними в повсякденному житті.

На сьогоднішній день уже нікого не дивує соціальна незахищеність пенсіонерів, інвалідів, багатодітних родин. Майже нормою стали безпритульні та жебраки, які хворіють інфекційними хворобами, живуть і вмирають просто в підвалах та під'їздах, а це вже досить виразна характеристика соціального стану суспільства.

У сьогоднішніх умовах у якості об'єктивних чинників зростання кількості бездомних можна назвати:

– розпад СРСР, нестабільність у взаємовідносинах із заново заснованими державами;
– міжнаціональні сутички (міграцію біженців з інших держав в Україну);
– трансформаційні процеси в Україні;
– зміни форм власності;
– зниження рівня прибутку внаслідок економічних перетворень;
– скорочення робочих місць, зріст безробіття;
– втрату орієнтації в ринкових взаємовідносинах;
– зміну системи моральних цінностей (байдужість, бездушність до інших людей, презирство до слабких та немічних).

Інститут соціальної допомоги не міг одразу нормально функціонувати в межах незалежної України. З'явилися нові соціальні проблеми та явища, яких не було або які були непомітними раніше.

Економічні зміни, які відбувалися в державі протягом останніх десятиліть, мали значний вплив на економічне та соціальне становище громадян України. Внаслідок негативних змін у деяких структурах нашого суспільства найбільш незахищені верстви населення відчули різке погіршення свого соціального статусу. Багато з тих, хто проживав у гуртожитках підприємств, опинились на вулиці внаслідок ліквідації підприємств, зміни ними форм власності або скорочення персоналу. Ті ж, хто мали власне житло, потрапили у ситуацію неспроможності оплати за нього й були змушені продати квартиру або змінити її на менш оплачувану.

Держава припинила надавати безкоштовне житло громадянам, унаслідок чого багато людей залишилось без даху над головою та без можливості його отримання.

Наразі не можливо сказати, що сучасне економічне становище держави сприяє зменшенню процесу втрати житла її громадянами. Економічний чинник і досі залишається дуже важливим.

Отже, сукупність соціально-економічних, політичних і психологічних факторів у сучасній Україні сприяють дезадаптації певних осіб, що призводить до такого явища, як бездомність.

Дезадаптація – це психологічний стан, який виникає внаслідок невідповідності соціологічного або психофізіологічного стану особи вимогам нової соціальної ситуації. Розрізняють патогенну, психологічну та соціальну дезадаптації.

Соціальна дезадаптація – це виражена в порушенні норм моралі й права, в асоціальних формах поведінки деформація системи внутрішньої регуляції референтних і ціннісних орієнтацій, соціальних установок, чи яке-небудь порушення адаптації до постійно змінюваних умов зовнішнього або внутрішнього середовища [11, с. 112].

У своїй сутності соціальна дезадаптація являє собою порушення процесу соціального розвитку, в якому, залежно від ступеня й глибини змін, можна виділити дві моделі соціальної дезадаптації: внутрішню й зовнішню.

Виходячи з цієї моделі, соціальна дезадаптація з боку внутрішнього критерію – це наявність конфліктної ситуації всередині самої особи; за зовнішнім критерієм – це невідповідальність поведінки особи вимогам середовища.

Головним чинником бездомності як соціального явища є також соціальне виключення.

Під «соціальним виключенням» розуміємо, в першу чергу, неможливість для особи, або групи осіб, жити так, як живе переважна більшість членів певного суспільства. Найчастіше соціальне виключення розуміють як часткове або повне вилучення індивіда чи соціальних груп із соціальної структури суспільства й суспільних процесів, створення умов, які не дозволяють цьому індивіду чи групам відігравати в суспільстві значущу роль.

При цьому було б помилкою вважати, що до соціально виключених належать тільки представники так званих найнижчих щаблів суспільства. Соціально виключеними слід визнавати всіх тих, чиє життя визначається ступенем байдужості та жорсткістю контролю з боку інших груп суспільства, а не особистим вибором. Необхідні блага для цієї групи формуються за залишковим принципом, а інтереси враховуються лише в тому випадку, коли їх подальше ігнорування загрожує існуванню суспільства.

Причинами соціального виключення можуть бути:

– низький рівень споживання та доходу індивідів чи груп;

– обмежений доступ до суспільних механізмів підвищення добробуту;

– переважно пасивний тип взаємодії особи з суспільством;

– неприйняття діючих у суспільстві норм, правил, цінностей, що регулюють взаємостосунки між людьми, між особою та суспільством у цілому;

– свідоме рішення розірвати стосунки з суспільством.

Проблема соціального виключення набула особливого значення в соціології та практиці соціальної роботи у 80-90-ті роки минулого століття. Соціальне виключення у 80-ті роки пов'язувалося в основному з ростом безробіття й можливістю забезпечених громадян опинитись у ролі виключених («нових бідних») із соціальних процесів. У 90-ті роки поняття «соціальне виключення» пов'язується не стільки з відтворенням бідності (нерівності), скільки з розривом соціальних зв'язків і кризою ідентичності. Так Е. І. Холостовою соціальне виключення визначається як результат послаблення соціальних зв'язків, що в дійсності узаконює нерівну спроможність індивідів пристосовуватися до умов, які швидко змінюються [13, с. 318]. Як правило, серед осіб, що втратили житло, «бомжами» стають ті, хто самостійно неспроможний влаштувати своє життя. Вони потребують комплексної програми допомоги, яка базується на економічних, педагогічних, психологічних, соціальних підходах та передбачає процес і результат відновлення індивідом свого соціального досвіду.

Висновки

1. Під терміном «бомж» чи «особа без певного місця проживання» слід розуміти представника соціального «дна»: особу бездомну, злиденну, соціально незахищену.

2. Сукупність соціально-економічних, політичних і психологічних факторів сучасного українського суспільства сприяють появі такого соціального явища, як бездомність. Джерелом поповнення бездомних стають безробітні, жертви насильницьких відносин у сім'ї, особи, що звільнилися з міст позбавлення волі, вихідці з дитячих будинків та психічних лікарень, діти-втікачі, біженці, особи, які страждають від алкогольної та наркотичної залежності, психічних захворювань.

3. Бездомність, як правило, стає чинником жебракування, поступового розриву сімейних, міжособистісних, а далі – суспільних зв'язків, призводить до соціального виключення, що, з одного боку, є наслідком бездомності, а з іншого – її поновлюючим фактором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник синонімів української мови : [в 2-х т]. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 1. – 2001. – 1040 с.
2. Соціологічна енциклопедія / [ред. кол. Астахова В. І. та ін. ; упоряд. В. Г. Городяненко]. – К. : Академ. видав., 2008. – 456 с.
3. Головатий М. С. Соціальна політика і соціальна робота : Термінол.-понятійн. словник / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
4. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / [за заг. ред. проф. І. А. Звєрєвої]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
5. Большой толковый социологический словарь (Collins) : [в 2 т. ; пер. с англ.]. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Т. 1. – 1999. – 544 с.
6. Словарь по социальной педагогике : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений] / [авт.-сост. Л. В. Мардахаев]. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 368 с.
7. Словарь-справочник по социальной работе / [ред. Е. И. Холостова]. – М. : Юристь, 1997. – 385 с.
8. История социальной работы : учебное пособие [для студ. высших учеб. заведений] / [ред. В. А. Ситаров]. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.
9. Попович Г. М. Інституалізація соціальної роботи в Україні. : [монографія] / Г. М. Попович. – Ужгород : Гражда, 2003. – 184 с.
10. Социальная работа : учебное пособие / [ред. В. И. Курбатов]. – Ростов н/Д. : Феникс, 2003. – 327 с.
11. Кантонистова Н. С. Социальная реабилитация дезадаптационных детей и подростков в специализованом учреждении / Н. С. Кантонистова, М. М. Плоткина. – М. : НИИ семьи, 1996. – 197 с.
12. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности : учеб. пособие / [ред. П. Д. Павленко]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : «Дашков и К», 2006. – 596 с.
13. Холостова Е. И. Социальная работа : [учебное пособие] / Евдокия Ивановна Холостова. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2004. – 692 с.
14. Соціальна робота в Україні : [навч. посіб.] / [І. Д. Звєрєва, О. Д. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.]. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
15. Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей [Електронний ресурс] // Закон України. – 2005. – № 26. – (Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http:zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.
16. Шайхатдінов А. З. Демографічні процеси на Донбасі : [монографія] / А. З. Шайхатдінов, В. С. Купріянов. – Донецьк : СПД 2009. – 188 с.

17. Шайхатдінов А. З. Наслідки демографічної кризи в Донецькій області та принципи її подолання на державному рівні / А. З. Шайхатдінов // Сборник статей VI Международной научно-практической конференции «Университетская наука – 2010» (Мариуполь, 19–21 мая 2010 г.). – Серия : Социальная работа. Социология / [отв. ред. В. В. Харабет]. – Маріуполь : ПГТУ, 2010. – С. 403–407.

Рецензенти: Фесенко А. М., к.і.н., доцент;
Багмет М. О., д.іст.н., професор.

© Мамай Н. М., Шайхатдінов А. З., 2010 *Дата надходження статті до редколегії: 01.12.2010 р.*